

СКІФСЬКІ ВУЗДЕЧКИ З ЗАЛІЗНИМИ НАХРАПНИКАМИ

О. Є. Фіалко

Стаття присвячена публікації та дослідженню «простих» вуздечок з залізними нахрапниками з кургану Огуз, які виконували магично-оберегові функції.

Серед розмаїття комплексів матеріальної культури з поховальних пам'яток Скіфії чільне місце посідають набори вуздечкових прикрас. Це одна з небагатьох категорій інвентаря, що доходять до нас майже неушкодженими. Увагу дослідників, завдяки своїм художнім особливостям та інформаційному навантаженню, привертала насамперед гарнітура парадної зброї з коштовних металів. «Прості» ж вуздечки з залізними нахрапниками до останнього часу залишалися в тіні.

У комплексі речей скіфського кургану Огуз, разом з парадними вуздечковими наборами трьох типів, були знайдені два прості убори коня — з ритуальної доріжки та № 3 з кінської могили (рис. 1; 2). До складу кожної з цих вуздечок входили залізні вудила, псалії та нахрапники.

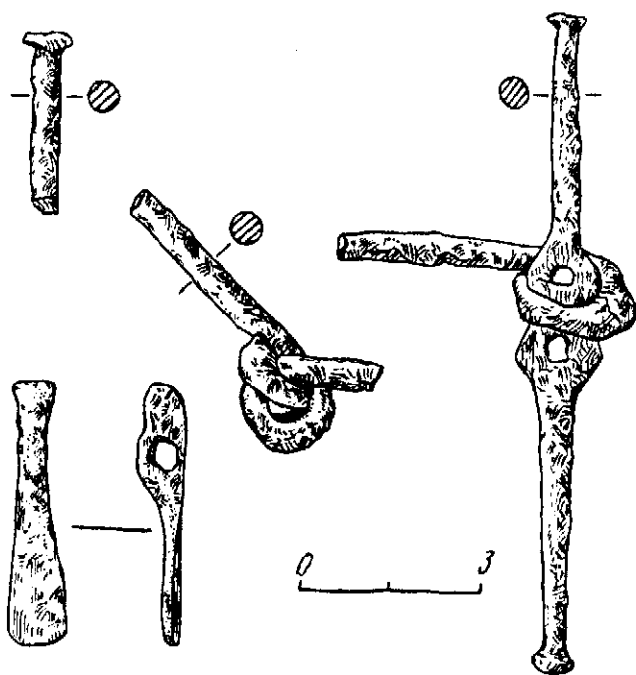

Рис. 1. Деталі вуздечки коня з ритуальної доріжки.

Вудила в обох випадках залізні, дво-складові, круглі в перетині, з загнутими у кільця кінцями. Подібні вудила добре відомі в пам'ятках степової та лісостепової Скіфії. Вудила коня № 3 на кінцях доповнювали рухомі круглі сплюснені насадки з рифленим краєм. Ці вудила належать до категорії суворих та призначалися для керування норовистими кінями. Подібні знахідки нечисленні в скіфських пам'ятках. Вудила із насадками подібної конструкції відомі в кургані IV ст. до н. е. поблизу с. Ладичичі (в Київському Поліссі)¹ та в Краснокутському кургані, де вони добре датуються

другою половиною IV ст. до н. е.² Кілька екземплярів вудил кінця V ст. до н. е. з подібними насадками, але складнішої конструкції, відомі на території Фракії³. Біля зовнішніх кілець вони мають чотирикутні плоскі насадки з чотирма шипами, направленими до середини. Знахідки вудил із додатковими насадками часто трапляються в скіфських похованнях IV ст. до н. е.⁴ Вони теж належать до типу суворих. Принцип дії таких вудил докладно описав

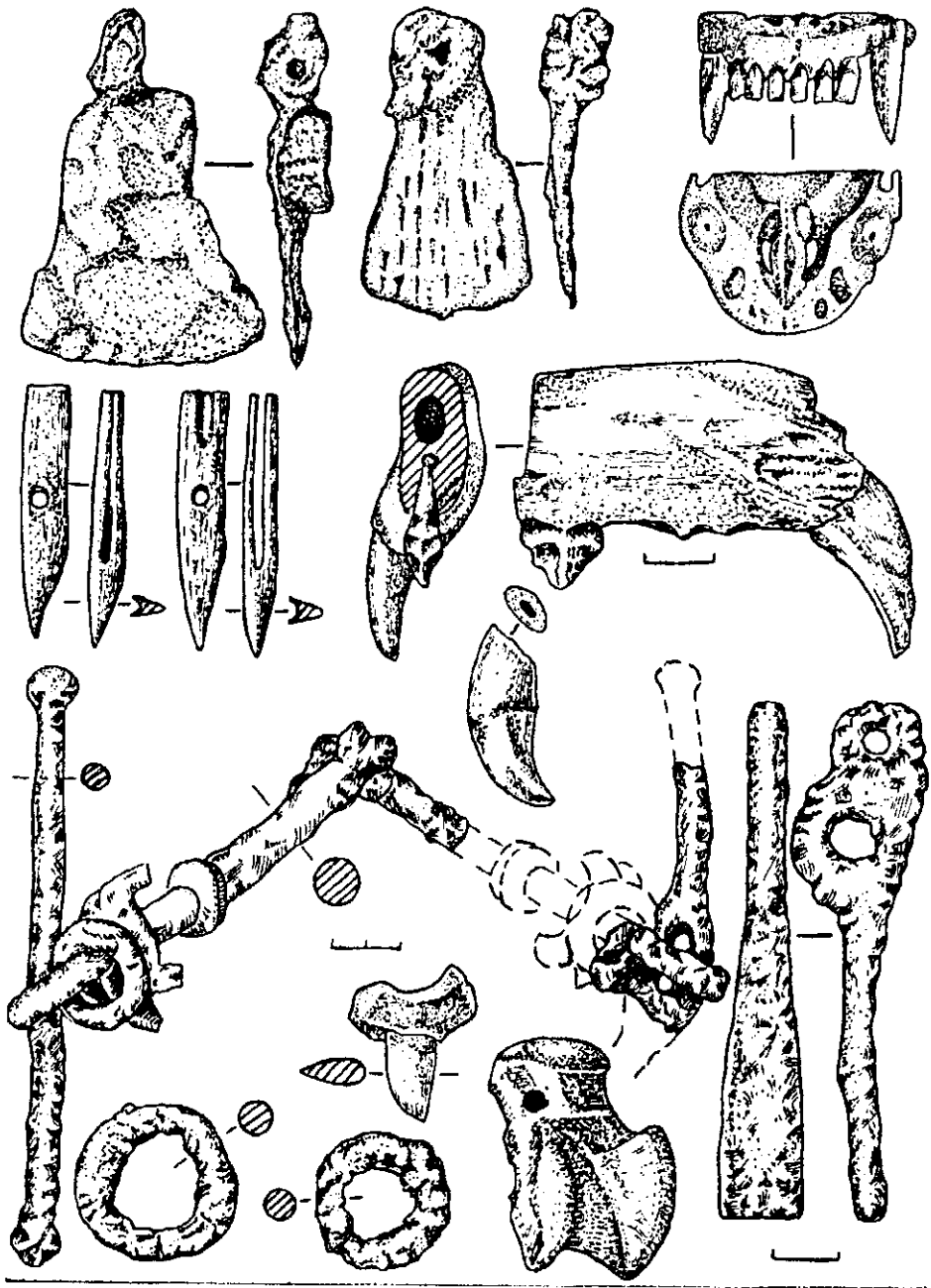

Рис. 2. Деталі вуздечки коня № 3 з кінської могили.

свого часу Ф. Браун⁵. Крім того, до зовнішніх кілець вудил кріпилися круглі в перетині залізні кільця, що виконували роль пряжки для кріплення повіду. Подібні деталі відомі у вуздечкових наборах на території степового Подніпров'я⁶ та на Середньому Дону⁷, починаючи з V ст. до н. е.

Псалії залізні, ковані, дводирчасті, з вісімкоподібним потовщенням у середній частині та потовщеннями різної форми на кінцях; стрижні круглі в перетині. До складу вузда з поховальної доріжки входили прямі псалії — від одного зберігся лише стрижень з круглою пласкою шляпкою; другий зберігся повністю: на одному з його кінців — пласка шляпка, на другому напівсферична гулька. Прямі залізні псалії відомі з V ст. до н. е.⁸, у IV ст. до н. е. вони стають найпоширенішим типом псаліїв на теренах степової та лісо-

степової Скіфії. До комплексу вузди коня № 3 входили слабо вигнуті С-подібні псалії, з кінцями у вигляді напівсферичних гульок (один зберігся повністю, другий фрагментований). На території степу псалії цього типу зустрічаються рідше. Вони з'являються в Скіфії лише в IV ст. до н. е., і переважно в царських курганах⁹.

Два залізні нахрапники з пласким щитком, верхній кінець якого зігнутий у вигляді вісімкоподібної петлі з одним-двома отворами для кріплення ремени, розрізняються лише розмірами (6,7 та 7,7 см). Аналогічні залізні нахрапники виявлені: на Кам'янському городищі (2 екз.)¹⁰, у гробниці 2 Хоминої Могили¹¹, п. 4 к. 11 біля с. Гюнівка¹², к. 10 біля с. Володимирівка¹³, кінській могилі к. 2 біля с. Велика Знам'янка (2 екз.)¹⁴, п. 1 к. 25 біля с. Мала Тернівка¹⁵, п. 3 к. 28 гр. Чортомлик¹⁶. Усі вони досить близькі, лише незначно відрізняються формою щитка (заокруглений чи рівний нижній край; підпрямокутної, близької до трапеції чи краплеподібної форми) та розмірами (від 6 до 7,7 см) (рис. 3). Комплекс Хоминої Могили з залізним нахрапником датується кінцем IV ст. до н. е.¹⁷, нахрапник з Кам'янського городища (розкопки 1991 р.) на підставі амфорного матеріалу датується другою половиною IV ст. до н. е.¹⁸.

На наш погляд, залізні щиткові нахрапники є модифікацією бронзових та залізних щиткових нахрапників, прикрашених зігнутою в пстлю пташиною голівкою, які були притаманні пам'яткам Середнього Дону. Там вони зустрічаються практично в кожному вуздечковому наборі, починаючи з середини V ст. до н. е. аж до рубежу IV—III ст. до н. е.¹⁹. Далі, на території Північного Причорномор'я цей тип прикрас набуває розвитку в двох напрямках. При загальній тенденції до схематизму в оформленні верхівки нахрапника, деякі з них спрощуються — гачок щільно притискається до залізного щитка, утворюючи вісімкоподібну петлю в його верхній частині; екземпляри невеликого розміру (до 7,7 см); інші — так звані налобники з гачком — стають більш витонченими та нарядними завдяки орнаментативі та ускладненому оформленню лопаті; змінюється і матеріал — усі вони виготовлені з бронзи чи срібла, збільшуються їх розміри (від 7,8 до 17,5 см)²⁰. Нахрапники першого типу найбільш поширені в IV ст. до н. е., про що вже згадувалося вище; нахрапники другого типу датуються III—II ст. до н. е.²¹. О. В. Симоненко відзначає, що «налобники з гачком» походять від скіфських залізних («петельчастих») нахрапників. Припускаємо, що це не зовсім так, швидше обидва типи розвинулись з більш ранніх бронзових прототипів і підтвердженням цього, на наш погляд, є знахідки на Доні²². Тобто, прості залізні нахрапники з Огузу є проміжною формою в розвитку цього типу прикрас коня на півдні Східної Європи в другій половині I тис. до н. е. При розгляді всього типологічного ряду складається враження, що в першооснові генези цього типу нахрапників лежить ідея бронзового псалія з гулькою на кінці. Не виключено, що запозичення форми псалія могло статися в результаті вторинного використання чи пристосування бракованого екземпляра — найбільш розширену середню частину якого розплекували, а верхню частину стрижня з гулькою загинали у вигляді гачка. Саме так виглядають нахрапники з сіл Дуровка та Руська Тростянка (рис. 3, 3—5).

Впадає в око умисна скромність вуздечкових наборів цього типу. До гарнітуру коня № 3 з кінської могили, крім нахрапника входили: кістка від стопи, ікло, кігтьова фаланга та ліва частина нижньої щелепи великого собаки чи вовка*. Кістку стопи просвердлено, інші прикраси не мали отворів та, вірогідно, знаходилися в одній чи кількох шкіряних торбинках. Виходячи з розташування деталей декору вуздечки біля черепа коня, на нашцінних ремнях ліворуч знаходилися 2 бронзових кільця та верхня щелепа собаки (лисиці?) між ними; праворуч — два бронзових кільця та дві бронзові підпрямокутної форми, що сходилися верхівками до третього бронзового кільця меншого діаметру. Серед кісток черепа коня знайдено два сплюснені загострених кістяних предмети з глибоким поздовжнім розпилем на дві третини

* Палеозоологічні визначення зроблені к. і. н. О. П. Журавльовим.

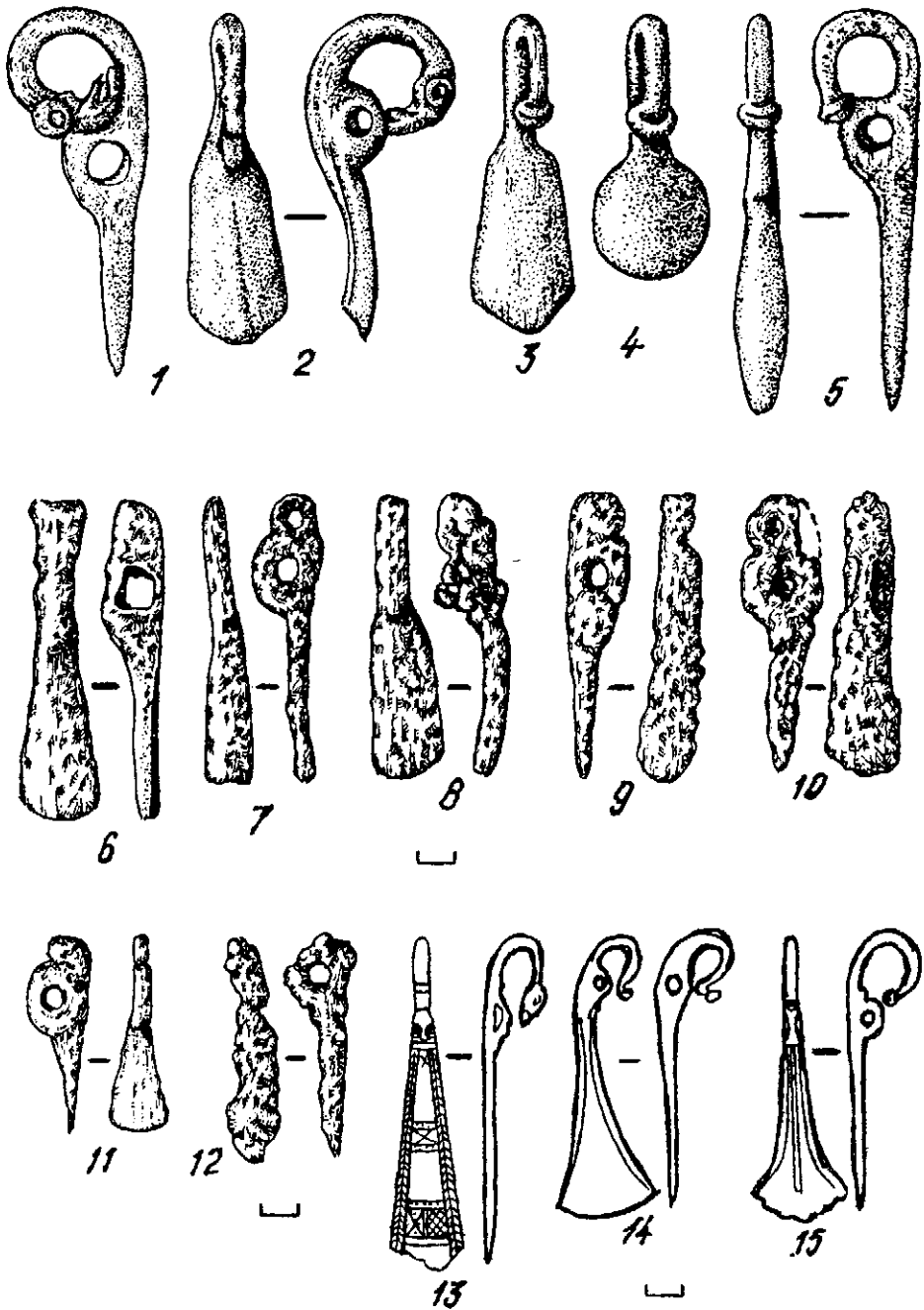

Рис. 3. Пахрапники: 1, 4 — Дуровка, к. 1; 2 — Часті кургани, к. 1; 3 — с. Дуровка, к. 13; 5 — с. Руська Тростянка, к. 17; 6 — к. Огуз, ритуальна доріжка; 7 — к. Огуз, кінська могила; 8 — гр. Чортomla, к. 28; 9—10 — с. Тернівка, к. 25; 11 — Кам'янка, к. 2; 12 — с. Велика Знам'янка, к. 2; 13 — Зеленський курган; 14 — с. Снігирівка; 15 — с. Великопольське. 1—5, 14—15 — бронза; 6—12 — залізо; 13 — срібло.

довжини та просвердленим наскрізним отвором у середній частині. Можливо, вони слугували застітками на торбинках з амулетами чи виконували роль ворварок. Прямі аналогії вуздечковому набору, який ми розглядали вище, нам не відомі.

У вуздечкових наборах з птаходзьобими нащічниками з Мелітопольського кургану знайдені: в одному випадку (кінь № 1) — просвердлена кістка стопи

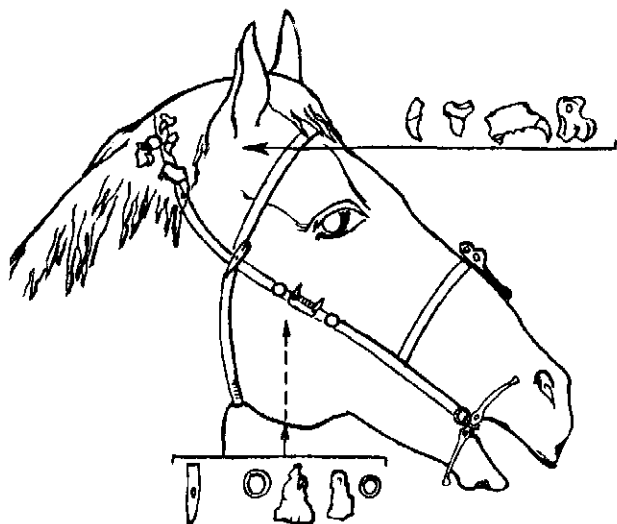

Рис. 4. Реконструкція вуздечки з залізним нахрапником коня № 3 з кінської могили Огуза. (Реконструкція Ю. В. Болтрика).

складі вузди к. 459 поблизу с. Турія та к. 412 біля с. Журівка²⁶. Ікла кабана та їх імітації з дерева у складі кінських вуздечок відомі в Пазириських²⁷ та Туектинських курганах²⁸, є вони і в Аржані²⁹.

Усі перелічені аналогії використовувались як амулети-обереги. Традиція використання ікол тварин як амулетів досить широко відома в археології і сягає в глибоку давнину. Простежується вона і в слов'янських пам'ятках, де в окремих похованнях трапляються набори амулетів, які підвішувалися на ланцюжках до сдиної основи. Обереги-ікла та пазурі хижаків слугували для «відстрашування зла», щелепи хижаків теж мали апатропсічний зміст³⁰. Слід зазначити, що асортимент фетішів був набагато ширше того кола речей, яким звичайно оперують археологи. Фольклорна традиція серед чарівних речей-дарів вказує шкурки, волосся, кігті, зуби тварин та кільця, що мають магічну поліфункціональність³¹.

Образ собаки в сфері ідеологічних уявлень стародавніх народів Євроазії пов'язувався з нижнім хтонічним світом. З одного боку, собака був символом могутності та військової перемоги, з другого — був пожирачем трупів³². Вовк входить до кола тварин, що супроводжують померлого на шляху в потойбічний світ, з іншого боку він виступає в ролі оберега, що запобігає перетворенню небіжчика на перевертня³³.

У скіфів, як і у всіх індоіранців, було поширене уявлення парціальної магії про те, що частина передає ціле³⁴. У скіфському мистецтві досить звичайні зображення лише частини (до того ж самої характерної) образу — не птаха, а лише голови, дзьоба чи кігтя; не оленя, а його голови з гіллястими рогами; не самого хижака, а лише когтистої лапи. Проте кожен елемент вибирався не випадково, а був суворо підпорядкований загальній ідеї композиції, яка являла окремих синкретичний образ або цілий міфологічний сюжет. Це наочно відбилось у декорі кінської зброї. Досить показовим у цьому відношенні є гарнітур, що розглядається.

Набір «прикрас» коня (№ 3) унікальний. Його складають здавалося б дивні речі, що були прикріплені до нащічних та потиличних ременів (а можливо і вплетені в гриву), які в комбінації з гривною коня (кінське волосся) утворювали складну магічну текстограму, що включала й самого коня. Можливо, цей кінь очолював поховальну процесію, оберігаючи свого господаря при переході в потойбічний світ.

Певна сталість набору елементів декору вуздечок (налобник чи нахрапник, пара нащічників, чотири фалари, бляхи та ворварки), яка фіксується в

собаки, у другому (кінь № 2) — кіготь великого птаха та кістка стопи собаки, — обидва с отворами, які, на думку авторів публікації, кріпилися на потиличні ремені вуздечки²³. У зруйнованому скіфському кургані кінця VI—V ст. до н. е. біля с. Верхні Панівці в Придністров'ї знайдено амулет із щелепи леопарда зі срібним окуттям²⁴, близький до огузького екземпляру. Як більш віддалені аналогії вкажемо знахідки щелепи вепра в срібному окутті з другого Мاستюгінського кургану²⁵ та бронзові імітації ікла кабана в

парадних гарнітурах, дозволяє з достатньою долею впевненості говорити, що до складу «простих» уборів, крім металевих (вудила, псалії, нахрапник), входили й деталі з органічних матеріалів — дерева, хутра, шкіри, волосся. Очевидно, комбінація певної масті коня та набору магічних прикрас вузди була невід'ємною частиною повного поховального ритуалу, який застосовувався при похороні царів чи близьких до них за рангом осіб.

Примітки

- ¹ Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Прил. к XV т. Древностей).— М., 1895.— С. 21.
- ² Мелюкова А. И. Краснокутский курган.— М., 1981.— С. 54.
- ³ Венедиков И. Тракийската юзда // ИАИ.— 1957.— № XXI.— С. 163; Николов Б. Тракийски находки от Северозападна България // Археология.— 1990.— № 4.— С. 21.
- ⁴ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— С. 211.
- ⁵ Браун Ф. Отчет о раскопках в Таврической губернии // ИАК.— 1906.— Вып. 19.— С. 102.
- ⁶ Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности.— К., 1973.— С. 45.
- ⁷ Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ.— 1965.— Вып. Д1—31.— Табл. 22.
- ⁸ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— 1967.— Вып. Д1—4.— С. 37.
- ⁹ Мелюкова А. И. Краснокутский курган...— С. 60.
- ¹⁰ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 138; Гаврилюк Н. А., Батуревич Е. Ю. Отчет о раскопках Каменского городища за 1991 г. // НА ИА НАНУ.— № 1991/6.
- ¹¹ Мозолевский Б. Н. Скифские погребения у с. Пагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности.— Киев, 1973.— С. 228.
- ¹² Отрощенко В. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В. Отчет Запорожской экспедиции за 1976 г. // НА ИА НАНУ.— № 1976/6.— С. 144.
- ¹³ Чередишченко Н. Н., Болдин Я. И. Скифские курганы у с. Владимировка // Курганы юга Днепропетровщины.— К., 1977.— С. 144.
- ¹⁴ Отрощенко В. В., Болдин Я. И., Жигулина Л. Н. и др. Отчет о раскопках Белозерского отряда Запорожской экспедиции в 1979 г. // НА ИА НАНУ.— № 1979/4а.— С. 78.
- ¹⁵ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А. и др. Отчет об исследованиях Херсонской экспедиции в 1982 г. // НА ИА НАНУ.— № 1982/4.— С. 71.
- ¹⁶ Мурзин В. Ю., Бунятян Е. П., Махортых С. В. и др. Отчет о работе Чертомлыкской экспедиции в 1984 г. // НА ИА НАНУ.— № 1984/33.— С. 32.
- ¹⁷ Мозолевский Б. Н. Скифские погребения...— С. 234.
- ¹⁸ Гаврилюк Н. А., Батуревич Е. Ю. Отчет о раскопках...
- ¹⁹ Пузікова А. І. Вуздеккові набори з Воронежських курганів // Археологія.— 1980.— Т. 35.— С. 43.
- ²⁰ Симоненко А. В. О позднескифских налобниках // Древности степной Скифии.— К., 1982.— С. 242.
- ²¹ Симоненко А. В. О позднескифских налобниках...— С. 244.
- ²² Пузікова А. І. Вуздеккові набори...— С. 43; Пузікова А. І. Скифы Среднего Дона (Белгородская и Воронежская области).— М., 1995.— С. 18.
- ²³ Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э....— Рис. 3; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 140.
- ²⁴ Винокур І. С., Хотюн Г. М. Скифський амулет // Археологія.— 1965.— Т. 19.— С. 121.
- ²⁵ Спицын А. А. ОАК за 1906 г.— СПб., 1909.— С. 110.
- ²⁶ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья...— С. 40.
- ²⁷ Грязнов М. П. Первый Пазырыкский курган.— Л., 1950.— С. 27.
- ²⁸ Руденко С. И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время.— М.-Л., 1960.
- ²⁹ Грязнов М. П. Аржан.— Л., 1980.— С. 25.
- ³⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР.— М., 1982.— С. 267.
- ³¹ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 192.

³² Бессонова С. С. Образ собако-птаха в мистецтві Північного Причорномор'я // Археологія.— 1977.— Т. 27.— С. 21.

³³ Свешникова Т. Н. Волк в контексте румынского погребального обряда // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд.— М., 1990.— С. 128.

³⁴ Кузьмина Е. Е. Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индоиранцев // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.— М., 1976.— С. 59.

Е. Е. Фиалко

СКИФСКИЕ УЗДЕЧКИ С ЖЕЛЕЗНЫМИ НАХРАПНИКАМИ

В массиве погребального инвентаря скифского времени особое место занимают комплексы уздечных украшений. В предлагаемой статье рассматриваются «простые» уздечки с железными наносниками, которые до сих пор оставались в тени.

В скифском царском кургане Огуз, наряду с парадными уздечками трех типов, встречены два «простых» убора: коня с ритуальной дорожки и коня № 3 из конской могилы. В состав обеих уздечек входили железные удила, псалии и наносник.

Удила и псалии коня с ритуальной дорожки широко известны в памятниках степной и лесостепной Скифии. Узда коня № 3 относится к типу строгой, характерной для скифских памятников IV в. до н. э.

Оба железных щитковых наносника однотипны и отличаются лишь размерами. На наш взгляд, подобные наносники являются модификацией бронзовых и железных щитковых наносников, оканчивающихся загнутой в петлю птичьей головкой, характерных для памятников Среднего Дона. Железные наносники типа огузских являются промежуточным звеном в цепи развития этих украшений коня на юге Восточной Европы во второй половине I тыс. до н. э. В первооснове генезиса этого типа наносников лежит, видимо, идея бронзового псалия с шишечкой на конце. Обращает на себя внимание нарочитая скромность уздечных уборов этого типа. Кроме наносника, в гарнитур коня № 3 входил уникальный комплект амулетов-оберегов. Он состоит из казалося бы нелепых предметов, крепившихся к ремням оголовья (а возможно и вшитенных в гриву), которые в сочетании с гривой коня образовывали сложную магическую текстограмму, включавшую и самого коня. Возможно, этот конь возглавлял погребальную процессию, охраняя хозяина на переправе в нижний мир.

Е. Е. Fialko

SCYTHIAN BRIDLES WITH IRON NOSE-BANDS

Among the subjects of burial stock of the Scythian period assemblages of bridle adornments occupy a particular place. This paper treats «simple» bridles with iron nose-bands which remained in the shadow until recently.

Parallel with holiday-decorated bridles of three types we have found in the Scythian tsar mound Oguz two «simple» horse harnesses: one of them is of the horse from the ritual road and other of the horse No. 3 from the horse grave. Both bridles have iron bits, psalia and nosebands.

Bits and psalia of the horse from the ritual road are widely known in the relics of the steppe and forest-steppe Scythia. Bridle of horse No. 3 is attributed to the strict type characteristic of the Scythian relics of the 4th cent. B. C.

Both iron shield-like nose-bands are of the same type and differ only in size. In our opinion such nose-bands are modifications of bronze and iron shield nose-bands terminated in a bird's head bent as a loop, which is typical of the relics from the mid Don. Iron nose-bands of the Oguz type are an intermediate link in the chain of development of this horse's adornments in the south of Eastern Europe in the second half of the 1st millennium B. C. The fundamental principle of genesis of this type of nose-bands is, apparently, an idea of the bronze psalium crowned with a knob on the tip. Of interest is deliberate modesty of bridle sets of that type. In addition to the nose-band the harness of horse No. 3 included a unique kit of protecting amulets. It consists of as if nonsensical subjects which were fastened to straps on the head (possibly they were plaited into the mane) and in combination with horse's mane formed a complex magic textogram comprising the horse himself. That horse, probably, headed the funeral procession guarding his master on the passage to the lower world.